

Kamondolar ve İstanbul

Naim Güteryüz: İstanbul, Türkiye'nin vitrinidir; İstanbul'un vitrini de Beyoğlu veya Beyoğlu-Galata eksenidir. Anıtlar Kurulu'ndan, Galataport Projesi için olumlu bir yanıt çıktığını bugün öğrendik; dolayısıyla pek yakında Galata Rıhtımı, umarız gönlümüzün istediği bir proje ile Türk turizmüne kazandırılacak ve o zaman Beyoğlu-Galata eksenini bir başka önem daha kazanmış olacak. Söz konusu eksen, geçmişte de çok önemli bir yerleşim bölgesiydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Beyoğlu'nun gelişmesinde, Beyoğlu'nun Avrupa kültür değerleriyle buluşmasında ve bugün Beyoğlu Belediyesi olarak bilinen Altıncı Daire'nin İstanbul'un ilk belediyesi olarak kurulmasında büyük emekleri geçmiş olan bir aileyi anmak için, geniş bir kurumsal katılımı bir "ahde vefa haftası" düzenlemiş bulunduk. Beyoğlu Platformu olarak amacımız, Beyoğlu'nun gelişmesine katkıda bulunmuş olan kimseleri anmak, onurlandırmak, bu kişilere bir vefa borcu ödemek ve İstanbul'a gelen turistlere okudukları sokak isimlerinin, gördükleri binaların isimlerinin ne ifade ettiğini, tarihi değerinin ne olduğunu, kimin kim, neyin ne olduğunu izah etmektir. Sadece Şehit Muhtar Caddesi demekle hangi muhtarın, neden, nerede şehit olduğunu izah etmeden [bahsetmenin] pek fazla bir bilgilendirme önemi olmasa gerek! Dünü bilmeden bugünü anlamak, özellikle de yarını hazırlamak mümkün olmadığından, zaman bir süreç olduğuna göre de önce dünümüzü, özellikle yakın dünümüzü bir kez daha anımsamak ve buna bağımlı olarak İstanbul'un bugününün ve yarınının vizyonunu geliştirmek durumundayız. Bu konuda İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı ve geçmiş dönem Beyoğlu Belediye Başkanı Sayın Dr. Mimar Kadir Topbaş'ın ve bugünkü Beyoğlu Belediye Başkanı Sayın Ahmet Demircan'ın bu konuya çok büyük bir önem ve destek verdiklerini de şükranla vurgulamak isterim. Hepimizi yakinen ilgilendiren bir etken de Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girme sürecinde bize çok yakın, sıcak bakan ülkeler olduğu gibi o kadar yakın bakmayan ülkelerin de mevcudiyeti ve bunların içinde Fransa'nın özel bir yeri olması. Fransız kamuoyuna Türkiye'yi tanıttıkları, Türkiye'nin olumlu taraflarını en güzel şekilde takdim edecek her türlü olanağı da kullanmak gerektiğini düşündük. Özellikle Paris'te Kamondo adıyla bir müze bulunması dolayısıyla Kamondo isminin Fransız kamuoyuna hiç de uzak olmadığını düşünerek Fransa'da da akis bulacak olan bir programdan başlamayı düşündük ve bugün hep beraber Kamondo'yu anmak için buradayız. Sözü doğrudan doğruya Kamondoları ve onların döneminin bazı evrelerini ayrıntılı olarak irdelenecek olan, bu konunun uzmanı değerli arkadaşlarımıza bırakmak istiyorum. Program gereği ilk konuşmacımız Prof. Dr. Nora Şeni. Prof. Dr. Nora Şeni İstanbul'da doğdu. Lise dönemini Notre Dame de Sion'da bitirdikten sonra Fransa'da iktisat okudu. Doktorasını aldığı Paris Üniversitesi Şehircilik Bölümü'nde öğretim üyesi oldu. Doktora tezi *Emperyalist Sistemde Kontrol Sanayi* başlığı ile Türkçe'ye çevrildi ve Birikim Yayınları'ndan yayımlandı. Tarih, kent tarihi ve kent antropolojisi konularında araştırmalar yaptı. Nora Şeni'nin *Marie ve Marie, Kostantiniye'de Bir Mevsim. 1856-1858. (İletişim yayınevi. 1999)* adlı kitaplarının yanı sıra, çoğunlukla Fransızca olarak bilimsel dergilerde yayımlanmış, uzmanlık konusuyla ilgili birçok makalesi ve araştırması vardır. Kendisi ayrıca belgesel film yapımcısıdır ve film yapımcılığını, bilimsel araştırmalarına paralel olarak görsel alanda da devam ettirmektedir. Nora Şeni'nin Kamondo ailesi konusundaki araştırmalarını, Sophie Le Tarnec'in bulguları ile birleştirerek birlikte yayımladıkları ve Türkçe'ye Yaman Aksu tarafından çevrilen *Kamondolar, Bir Hanedanın Çöküşü (İletişim yayınevi.2000,2005)* adlı kitabı, Kamondo ailesi ile ilgili en iyi referans kaynağı, belki de tek referans kaynağı olarak kabul edilmektedir.

Prof. Dr. Nora Şeni: Kamondolar hakkındaki ilk kapsamlı yazım 1994'te çıktı. Kamondo'ların hayat hikayesini buradaki herkesin bildiğini varsayarak sadece iki nokta üzerinde durmak istiyorum. Bunlardan birincisi *hayırseverlik*, ikincisi de kent üzerinde bıraktıkları iz (İstanbul-Galata). Bu iki farklı alandaki faaliyetlerini birer değişim stratejisine

bağlayarak, ailenin politikaları olarak ele alacağım. Etraflıca araştırmış olduğum üç nesil Kamondo'yu söz konusu edeceğim.

Ailenin Osmanlı dünyasındaki en *ünlü* kişisi “büyükbaba” (torunların mektuplarında “*grand-papa*”), Abraham Salamon: 1781 doğumlu, sarraf. Ailenin etkinlik alanını genişleten, otoritesini, gücünü yerleştiren ferdi. 1870’de, bankalarını İstanbul’da işler halde bırakıp Fransa’ya yerleşecek olan torunları ile Konstantiniye’yi terkedecektir. Ancak, üç sene sonra Paris’de vefat ettiğinde, isteği üzerine naaşı İstanbul’a getirilir, görkemli bir merasimle toprağa verilir. Kamondo ailesi hikayesinin, Abraham Salomon’un cenaze töreninin sonuna kadar olan bölümü *efsane* anlatımının motifleri ve yapısıyla kollektif belleğe yerleşmiş bulunuyor. Bu bölümden sonrası ise kitlesel hafızanın “unutulmuşlar” haznesine kayıtlı. Oysa ailenin tarihe bıraktığı mirasın en önemli kısmı o “unutulmuşlar” tarafından gerçekleştirildi. Büyükbabanın ölümünden sonra torunların İstanbul’da değil de Paris’de yaşamış olmaları bu unutkanlığı tamamen açıklamaya yetmez. Zira merkezi İstanbul’da kalan bankaları, yatırımları aracılığıyla hem mali hem kentsel etkilerini asır sonuna kadar devam ettirirler. Yahudi cemaatini “eğitme” misyonları, faaliyetleri süregelir.

Abraham Salomon’un oğlu Rafael, çok genç yaşta ve tarihçilerin kullanabileceği pek fazla iz bırakmadan ölür (1866). Ancak Rafael’in oğulları, Abraham Behor (1829-1889) ve Nesim (1830-1889), ailenin İstanbul’daki bankasal ve kentsel inisiyatiflerini geliştirecekler, bunun yanı sıra Osmanlı yahudi cemaatinin dilsel ve profesyonel yapısını değiştirecek eğitimsel atılımlarda bulunacaklardır. Burada şuna dikkati çekmek istiyorum: Abraham Behor hep Abraham Salomon’la, yani büyükbaba ile karıştırılır. Büyükbaba, ailenin zenginliğini ve sosyal cesametini toplumsal bir güce çeviren ilk fert olarak hatırlanmalıdır. Ailenin sosyal ve kamusal misyonlarını belirleyen, geliştiren kişi ise torunu Abraham Behor’dur.

Şimdi, hayırseverlik dediğimde neden sözediyorum? Çok az bilinir: filantropi (*philanthropie*) anlamıyla hayırseverlik 19.yüzyılın en önemli *değişim mekanizmalarından* biridir. Ancak tarihçilerin üzerinde fevkalade az düşünmüş oldukları bir konudur. “*Yahudi hayırseverliğinin mucitleri?*” (*Les inventeurs de la philanthropie juive*)¹ kitabımda bunu irdeliyor, filantropinin tanımını ve gelişme tarzını, bu asırda *elit* olmanın filantrop da olmayı ne şekilde emrettiğini anlatıyorum. Şimdi burada bu kavramın leksikal olarak ilk kez nerede, kim tarafından ve nasıl kullanıldığı hakkında, kavramın anlamsal evrimi üzerinde durmak istemiyorum. Kısaca ve son derece şematik olarak şunları söylemek mümkün: Filantropi sözü Yunanca *philia* (sevgi) ve *anthropos* (insan) köklerinden üretilmiş bir kelime. Literal olarak insan sevgisi demek. İşaret ettiği yardımlaşma tarzı, tanrı aşkının bir göstergesi olarak yapılan *charity*ya da *sadaka*’dan farklı olarak, insan ve insanlık sevgisi adına yapılan ve karşılığında ne iyilik edilen kişiden, ne de dinsel/tanrısal herhangi bir merciden hiçbirşey beklemeden yapılan bir “iyilik uygulama” (*bienfaisance*) tarzı. Aydınlanma felsefe ve hassasiyeti çerçevesinde yeşermiş, dine değil de akla dayandığını iddia eden bir faaliyet tarzı, bir toplumsal değer. Hıristiyanlığın *charity* nosyonu yardımlaşmayı tanrı sevgisinin bir göstergesi olarak emreder, zorda olana, fukaraya, hastaya, yetime bu sevginin işareti olarak el uzatmayı yeğler. Filantropi ise hastalığı, fakirliği engelleyecek önlemleri düşünür, o yönde işleyebileceğini düşündüğü değişimleri başlatır, kurumları, okulları kurar, meslek öğretir, temizlik ve sıhhi kurallarını geliştirir (*hygiénisme*), yeni sosyal-kontrol normları oluşturur. Dolayısıyla filantroplar, henüz var olmayan bir sosyal devletin rolünü yüklenen kişiler ya da kurumlar olarak çıkarlar karşımıza. Bilime, ilerlemeye (*Progrés*) inanırlar, üretim ve üretkenlik artışının, ülke/devlet zenginliğinin kişisel yaşam koşullarını düzeltereği varsayımından hareket ederler.

¹ La Martinière yayınlari, Paris, 2005

Burada bir çelişkiye dikkat çekmek gerek: söz konusu “insan sevgisi” kişiler arasında herhangi dinsel, etnik vs bir fark gözetmeksizin yapılacak bir eylem emreder. Oysa 19. yüzyıl Fransa’ında her ne kadar “laik” filantropi gelişmiş, Fransız ihtilalini gerçekleştirmiş kadrolar tarafından her ne kadar yetimevleri, okul, hastahane kurulmuş olsa da², hem Avrupa’da hem Osmanlı topraklarında din adına değil de insan sevgisi adına yapılan, akla dayalı olmasına rağmen, Yahudiler tarafından, Yahudiler için, ya da Rumlar tarafından Rumlar için, Protestanlar tarafından, Protestanlar için yapılan filantropik faaliyetlerden söz edilebilir. Bu gerçek bir çelişkidir ve de en azından değişik filantropi türlerinin, değişik filantropik misyonların var olduğuna işaret eder. Bu farklılıkları irdelediğim “*Figure du banquier/philanthrope; grandes familles juives et grecques à Istanbul au XIX^e siècle*”³ (Filantrop/Banker Figürü; 19. yüzyılda İstanbul’da Yahudi ve Rum büyük aileler) başlıklı makalemde değişik cemaatlerin değişik filantropi türlerini birbirinden ayıran nitelikler üzerinde duruyorum. Burada bu ayrıntıya girmeyeceğim. Ancak kısaca şunları söylemek mümkün: Osmanlı Yahudilerini etkileyen filantropi 19. asrın sonuna kadar “evrensel”ci bir misyon yüklenmişken (sonradan değişir), Ortodoks Rum filantropisi başlangıcından beri, yani 1830-40’lardan itibaren ve ontolojik olarak milliyetçi bir misyonla gelisir. Şöyle diyeyim, Hellenizm hareketini filantropiden arındırıp, onsuz düşünmek mümkün değildir. Eğitimle ilgilenen filantroplar bir eğitim bakanlığının misyonunu kendilerine mal edip, kurulmakta olan Yunanistan’ın resmi tarihini yazma işini, dilini belirleme sorumluluğunu yüklenmişlerdir. Bu iki filantropi arasındaki farkı en iyi resimleyen örnek şudur: Rumca’nın unutulmuş olduğu Anadolu Karamanlı köylerinde İstanbul’lu ya da Makedonya’lı Ortodoks Rum filantropların kurduğu okullar Yunanca öğretmeyi amaçlarken, Yahudilerin kurduğu okullar Fransızca, Türkçe ve İtalyanca öğretip cemaatin izolasyonunu kırmayı amaçlarlar. Osmanlı-Müslüman filantropisi ise çok daha sonra, 19.yüzyılın sonunda, 20.yüzyılın başında geliştirecektir. Ve onu ilk geliştiren kişi Sultan Abdülhamid’in kendisidir.

1869’da Paris’e taşındıklarında Abraham Behor 40 ve Nesim 39 yaşındadır. Arkalarında bıraktıkları 1854’de Haliç kıyılarında, Hasköy’de kurmuş oldukları okul ayaktadır. Profesyonel beceri veren, henüz var olmayan bir vatandaşlık statüsüne hazırlayan, cemaat dışı ilişkileri mümkün kılan lisanlarda yani Fransızca ve Türkçe tedrisat yapan bir okuldur bu. -Göz bebeği olan bu kuruluşun işlerini Abraham Behor Paris’den kişisel bir çabayla yürütmeye devam edecektir-. 1860’da Alliance Israélite Universelle Paris’de kurulup Osmanlı Yahudi cemaatlerinin dilsel profesyonel yapılarını değiştirecek okulları Selanik, İzmir, Edirne gibi şehirlere yerleştirdiğinde, yerel ortakları Kamondo’lar olacaktır. Beraberce cemaat fertleri için yeni bir toplumsal kimlik, Osmanlı toplumuna yeni bir entegrasyon türü geliştirmeyi amaçlarlar.

Abraham Behor ve Nesim aynı yıl, 1889’da ölürler. Oğulları, İzak (1851-1911) ve Moiz (1860-1935) ailenin eğitimsel çabasını, filantropik misyonunu tamamen ve hemen terkedeceklerdir. Bunun yerine iki kuzen Paris sanat dünyasının en önemli mesenleri arasında sivrilirler. Aile hayırseverliğinin filantropi çağı tükenmiş, mesenlik yani sanat ve sanatçı hamiliği çağı başlamıştır. Bu hayırseverlik türünün misyonu başkadır; cemaate, okula ve eğitime, sağlığa yönelik değil, sanata yöneliktir ve herhangi bir dinsel cemaati hedeflemez. Resim ve sanatsal eşya koleksiyonları yapılır, lirik tiyatrolar inşa edilir. Yakından bakıldığında farkedilecek olan şudur: her üç nesil Kamondo’lar, aile kimliğini oluşturan önemli niteliklerden vazgeçmişlerdir. Abraham Salamon ve Nissim Şark’tan vazgeçerler.

² N.Seni “La diffusion des modèles français de philanthropie” *PARDES*, 22(1996), ed.du Cerf. Paris, pp.230-251

³ in. W.Arbid, S.Kançal, J.D. Mizrahi, S.Saul (edit) *Méditerranée, Moyen Orient : deux siècles de relations internationales. Recherches en hommage à Jacques Thobie*. L’Harmattan, 2003, pp.159-169 ve « 19. yüzyıl İstanbul Yahudi cemaatinde filantropi ve eğitim » in. *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*. IRCICA ,İstanbul 2001, pp.713-729

Paris malikanelerinde halılardan başka “Doğu”yu hatırlatan herhangi bir eşya, estetik motif, mobilya yoktur. Duvarlardaki resimler ailenin Venedik kökenli olduğu intibasını verirler. Oğulları, Paris’de büyüyen İzak ve Moiz, eğitimsel hayırseverlikten, banka ve finans vazgeçerler. Sanat için yaşarlar ve oluşturdukları resim ve sanat eşyası koleksiyonları Louvre’a, Fransız devletine yapılmış en büyük bağışlar arasında yer alır. İzak’ın resim koleksiyonunda empresyonistler çoğunluktadır: Degas, Renoir, Monet, Manet, Cézanne, Pissaro gibi ressamın ürünlerinden oluşan bu koleksiyon, kişisel bir tüketime yönelik olmaktan ziyade kamusal bir kuruluşa yapılacak bağış projesi içinde gelişmiştir. Ve İzak, koleksiyonunu *Louvre*’a bağışlar. Ressam merakı yanında müzisyen, bestekâr olan İzak’ın Paris’deki *Théâtre des Champs Elysée*’nin kuruluşuna katkısı belirleyici olmuştur. Kuzeni Moiz ise 18.yüzyıl sanat eşyası ve mobilyası koleksiyonu oluşturur ve bu koleksiyonu barındıran, 18. yüzyıl sarayı stilinde inşa ettirdiği, Monceau parkı kenarındaki malikanesi ile birlikte Fransız devletine hibe eder. Bugünkü *Nissim de Camondo Müzesi* böyle oluşur. Sanat hamîsi, koleksiyoncu bu nesil, eğitimsel hayırseverlikten vazgeçerken aynı zamanda Yahudi cemaatine de sırt çevirir. Yahudi dini ve kurumlarıyla ilişkiler yok olur. Onlardan sonraki ve son nesli temsil eden Beatrice (1894-1945), katolik dinini benimser. Çocuklarıyla birlikte Auschwitz’de öldürülür. Kamondo ailesinin hikayesi bu şekilde noktalanır.

İkinci konum Kamondo’ların kent siyasetlerine ilişkin⁴. 1850’lerden sonra, Galata Bankerleri dediğimiz sarrafların, bankacıların hepsi, bir şekilde, Galata’nın değişimine katılırlar; 1855’te İntizam-ı Şehir adı altındaki belediye reformuna iştirak ederler. İntizam-ı Şehir çerçevesinde, Altıncı Daire yöresinde, ışıklandırma, kaldırım, sokak düzleştirilmesi, yeni hanların kurulması faaliyetlerine katılırlar. Galata bankerleri, bu hanların inşa edilmesinde, hem proje tasarımı safhasında, hem kredi veren mâli merci olarak rol oynarlar. 1860’lara gelindiğinde Galata’da 9, Eminönü’nde 1 adet Kamondo hanı mevcuttur. İşte Kamondo’ların İstanbul üzerindeki mekânsal izlerini önce bu kentsel reformlara katılımları ve “gayri menkul” edinme stratejileri açısından incelemek mümkün. Ele alınabilecek ikinci açı ise, bu aileyi sosyal bir model, bir prototip haline getiren mekanizmanın sorgulanması, Kamondoları, taklit edilen bir figür olarak var olmasının incelenmesidir: 1860’larda İstanbul’da kurulan altı yeni bankanın hepsi Galata’ya yerleşir. Bunlardan dördü Kamondo hanlarının kiracısı olarak mekân tutacaktır: Crédit Lyonnais, Yakut Han’da; Société Générale de Change et de Valeur, yani Eugénide ve La Fontaine’lerin kurduğu banka Latif Han’da; Banque de Constantinople yani Zarifi’lerin bankası, Lacivert Han’da; Ermeni banker Tubini ve Société Générale de l’Empire Ottoman ise Kamondo Han’da yerleşeceklerdir. Öyle ki, banker, maliyeci ya da herhangi para işi ile uğraşan fert ya da müessese, bu dalda var olmak, bu dünyada tanınmak istiyorsa, ya bir Kamondo hanında, ya da bir Kamondo hanının yanında adres edinmek zorunda gözüküyor. Ancak, İstanbul’da Kamondolar, Osmanlı finans dünyası için bir “*ideal-tip*” bir “model” ise de, bu modelin de bir başka prototipten, Rothschild’lerden esinlenerek oluşmuş olduğunu belirtmekte yarar var. James de Rothschild Paris’e yerleşirken şöyle bir strateji izler: 1855-1859 arasında satın aldığı malikâneler, bir zamanlar aristokrasi mensuplarına ait olmuşlardır. James, XIV. Louis’in bankeri Laborde’a ait olmuş bir malikâneyi satın almakla işe başlar. James’in yerleşmesinin akabinde diğer bankacılar gelip aynı yörede, aynı sokakta mekan tutmaya başladılar. Orası bir banka mahallesi olur. Pekiyi bu *mimétisme*, taklit etme mekanizması nasıl oluşur, bunu ilk başlatan hadise nedir? Şunu hatırlatmakta yarar var: James, harap da olsa, aristokrasi mensuplarına ait malikanelere yerleşerek “yüksek banka”nın (*haute banque*) aristokrasinin, saraylının yerini almaya aday olduğunu ifade eder, ve bu adaylığa oynamanın kurallarını yerleştirir.

⁴ cf : N.Seni « The Imprint of the Camondos in 19th century Istanbul » *International Journal of Middle East Studies*. 26(1994), Cambridge University Press.

İstanbul'da ulaşımı geliştirmek Kamondo'ların ilgi duymuş olduğu bir diğer alan. Şirket-i Hayriye'nin kuruluşuna katıldıkları gibi, İstanbul'un ilk tramvayı Abraham Behor'un okul/eğitim ilgisinin yanısıra geliştirdiği tutkulu bir konudur. "La Société des Tramways de Constantinople" 1870'de kurulacaktır. Banka işlerinde olduğu gibi bu şirkette de ortakları Zografos, Zarifi gibi Ortodoks Rum bankerlerdir. Abraham, Konstantin Karapanos'a teslim edilmiş olan idareyi, Paris'den yolladığı planlar, ve stratejisini açıkladığı mektuplarla yönlendirir. Pazar araştırmasını andıran projeksiyonlar yapar. İleride tramvayın nimetlerinin daha iyi anlaşılacağına ve İstanbul'lular için alışkanlık haline geleceğine kanidir. Hatta Paris'li bir mühendisi, sonradan vagon imalathanesine dönüştürülebilecek bir tamirhane inşa etmek üzere İstanbul'a yollar.

Kamondo'ların geniş faaliyetleri, kültürel, sanatsal dünyaya katkıları hem Türkiye'de hem Fransa'da da unutulmalarını engellemedi. Paris'deki kolleksiyonlarına, ihtişamlı müzelerine rağmen, Galata'da halen bugün her adımda rastlanan izlerine rağmen... Bir soru: bu kollektif hafızadan silinişte, kendilerinin de bir payı olduğunu söylemek mümkün mü? Kamondo tarihinin kırılma noktaları, strateji ve ülke değiştirme dönemlerinin her birinde aileyi oluşturan niteliklerden birinden vazgeçilmiştir: *Şark*'dan vazgeçiş, bankadan ve eğitimsel hayırseverlikten vazgeçiş, nihayet yahudilikten vazgeçiş ...Bu soruya cevap aramayı size bırakıyor, dikkatinize teşekkür ediyorum.

Naim Güler yüz: Hepimiz adına teşekkür ediyorum. Gerçekten kendine özgü bir metodoloji ile Kamondo ailesinin kafasından geçenleri, ruhundan geçenleri tahlil edip bize sunmaya ve bizi beraber düşünmeye sevk etti konuşmanız. Ben ülkemizde pek iyi bilinmeyen bir-iki kavrama açıklık getirmek istiyorum. Bir tanesi "Kan İftirası": Kan İftirası, ortaçağdan beri Yahudi düşmanlarının, hamursuz ekmeğe, yani mayasız ekmeğe kan karıştırdıkları ve bunu sağlamak için de bir Hıristiyan çocuğu bayram arifesinde bir iğneli fiçiya sokup döndüre döndüre kanını akıttıkları ve bunu ekmeğe kattıkları rivayetinden ve iftirasından ibarettir. Bu iftira sonucunda ortaçağda yüz binlerce Yahudi kurban edildi ve öldürüldü. Tabiatıyla ve ne yazık ki bazen günümüzde de dünyada bazı yayın organlarında yine bu tür iftiraların halen vurgulanmaya çalışıldığı ve buna rağmen inananların çıktığı görülüyor. Fakat, netice itibarıyla işler bu şekilde giderken Amasya'da ve Tokat'ta Kanuni Sultan Süleyman zamanında ve daha sonra Anadolu'da meydana gelen bazı olaylarda, Osmanlı padişahlarının tutumu çok farklı olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın, Abdülaziz'in, Abdülmecit'in fermanları vardır; 500. Yıl Vakfı Müzesinde bu fermanlardan bazılarının orijinalleri, bazılarının suretleri mevcuttur. Fermanlarda "Biz, Yahudi milletine yapılan bu iftiralar sonucu, Tevrat'ı şeyhülislama ve dini kurullarımıza incelettik ve Yahudilerin kan içmek şöyle dursun, kanı akıtılmamış bir hayvanı yemelerinin dahi günah, mekruh olduğunu gördüğümüzden bir daha benim milletim rahatsız edilmeye" yazılıdır. Orta Avrupa Yahudileri, Osmanlı sultanlarının bu fermanlarını kendi mahkemelerine ibraz etmek suretiyle, ancak kendilerini kurtarabiliyorlardı. Dolayısıyla zaman zaman insan hakları iddiasında bulunan bazı ülkelerin atalarının dünkü tutumu ile atalarımızın dünkü tutumu arasındaki farkı özellikle vurgulamak istedim. Bir ikinci kavram da Sabetayizm konusudur. Daha doğrusu Yahudi toplumu neden karanlığa düştü? Yahudi toplumu, özellikle Sefarad toplumu İspanya'dan gelirken, İspanya'daki Müslüman-Musevi işbirliğinin, özellikle bir kültür işbirliğinin yarattığı bir altın çağın meyveleriyle beraber geldi. Orada ya dinlerini değiştirmek ya da ülkeyi değiştirmek zorunluluğunda kalan Sefarad Yahudileri, dinlerini değiştirmektense ülkeyi terk etmeyi yeğleyince, her şeylerini orada bırakmak durumunda kaldılar. Bırakmadıklarını, yani sakallarında veyahut çantalarında saklamaya çalıştıklarını da Akdeniz korsanları götürdü. Fakat, kimsenin götüremediği bir şey vardı: beyinlerindeki birikim. O zamanki cebir, fen, tıp, sanat ve zanaat, matbaa, dericilik, ipekçilik, bakırcılık gibi konular tamamen Osmanlı'ya geldi ve Osmanlı'da ilk matbaa 1493'te kuruldu. İbrahim

Müteferrika'nın 1700 küsurlardaki matbaası ile karşılaştırsak, aradaki zaman süreci de bu kültürün önemini belirtir. Ne var ki 1650'lerde, yani 17. yüzyılın ortasında mesih olduğunu iddia eden Sebetay Sevi ortaya çıkar ve bu kişinin etkisiyle Yahudi toplumunda bir bölünme olur. Bunun sonucunda padişah da işe el koymak durumunda kalır ve Sabetay Sevi de İslamı kabul etmek gibi bir seçenikle Müslüman olur. Bu tabii, takdir edersiniz ki, müritleri arasında bir şok yaratır. Mesih olduğunu iddia eden kişinin aniden din değiştirmesi ile kimisi şoka girer ve Musevi cemaati kendi içine kapanır. Garip bir tecellidir ki Türk-Musevi cemaatinin ve Türk-Osmanlı devletinin kaderi, sanki, birbirlerinden çok farklı olmakla beraber, bir paralellik arz eder. Orta Avrupa Yahudileri, bir zamanların o parlak cemaati, Osmanlı Yahudilerinin içine düştükleri karanlık durumu göz önünde tutarak ve onları tekrardan diriltmek amacı ile Alliance Okullarını kurarlar. İşte o sıralarda Kamondo, Hasköy'de modern, Fransızca ve ülkenin lisansı olan Türkçe eğitim veren bir okul kurmak teşebbüslerine girer ve okulları kurarlar. Bu bakımdan köktendincilerle başı dertten kurtulmaz.

Bundan sonraki konuşmacımız Prof. Dr. Zafer Toprak. Zafer Toprak, Zonguldak'ta doğdu. Saint Joseph Fransız Erkek Lisesi ile Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisansını iktisat tarihi alanında Londra Üniversitesi'nde tamamlayıp doktorasını İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde yaptı. Bir süre Londra, Minnesota ve Paris Üniversitelerinde öğretim üyesi olarak bulundu. Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü başkanlığı yaptı. Halen aynı üniversitede çağdaş Türkiye tarihi eksenli Atatürk Enstitüsü'nün başında bulunmaktadır. *Toplum ve Bilim* dergisinin, Yurt Yayınları'nın kurucularındandır. *Yurt Ansiklopedisi* ve *İstanbul Ansiklopedisi*'nin editörlerindedir ve *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*'nin de kurgusunda etkin rol oynayan bir kişidir. Cumhuriyetimizin kuruluşunun 75. yıldönümü münasebetiyle açılan iki sergiye imzasını atan Profesör Toprak, özellikle geç Osmanlı ve çağdaş Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal tarihi üzerinde uzmanlaşmış olup çalışmaları Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Japonca yayımlanmıştır. Bu akşam Profesör Toprak bize Kamondoların bu sefer Nora Hanım'ın temas ettiği şehircilik ve hayırseverlik dışında, özellikle bankacılık hüviyetine temas ederek Galata bankerlerinin, Tanzimat döneminde Osmanlı'daki durumlarını irdelenecek.

Prof. Dr. Zafer Toprak: Ben bir adım daha geriye giderek bankerlik, yani Kamondoların da mensup olduğu meslek zümresi üzerine sizleri bilgilendirmeye çalışacağım. Bankerliğin Türkiye tarihinde iki kez epey yankı uyandırdığını söyleyebilirim. Bunun sonuncusunu, belli bir yaşta olanlar hatırlarlar: 1980'lerin başlarıydı. Türkiye'de özellikle finans sektöründe epey çalkantılara yol açan bir evreydi, ama Türkiye'de finans sektörünün, sermaye piyasasının oluşumunda önemli bir açığı gidermeye yönelik bir çabaydı 1980'lerin başındaki bankerlik serüveni. Bunun sonucu olarak gerçekten Türkiye'de bankacılık sektöründe çok önemli, köklü değişimlere gidildi ve bu arada da İMKB dediğimiz Menkul Kıymetler Borsası açıldı. Bir noktada menkul kıymetler belirli bir ekonomik yapılanmada, belirli bir konum elde ettiler. Ben size ilk evreden, Tanzimat döneminin bankerliğinden söz etmek istiyorum.

Tanzimat döneminde meydana gelen bankerlik, ikincisinde olduğu gibi belirli bir boşluğun doldurulmasına yönelik bir çabadır. Finans sektöründe yine bir açmaz, sıkıntı, bunalım evresi ile birlikte Tanzimat döneminde, bankerlik dediğimiz yaygın bir alana giriyoruz. Osmanlı'da daha önce bankerlik yok mudur? Tabii vardır ya da bankerlikle belirli bir uyum içerisinde gelişen sarraf, poliçeci diyebileceğimiz, mültezim, mukataacı dediğimiz birtakım tasnifler vardır ama Tanzimat aslında bir kırılma evresidir; yani Türkiye tarihinde Tanzimat, belki de en önemli dönüşüm evrelerinden biridir. Hatta Tanzimat dönemini bir tür ön küreselleşme olarak nitelendirebiliriz; yani Tanzimat'la birlikte dünya ekonomisiyle bütünleşen bir

Osmanlı'dan söz etmek mümkündür ve parasallaşma sürecinin de gündeme getirdiği birtakım parasal sorunlar da söz konusudur, yani Türkiye'de cebimizdeki paranın serüvenini izlediğimizde, üniter bir para sistemine baktığımızda bunun Tanzimat'la birlikte gündeme geldiğini görürüz. Özellikle 1844'te paranın "tashih-i ayar" diye bilinen evresinden, yani yeni bir üniter yapıya doğru giden bir geçişten söz edebiliriz, ki bugünkü üniter yapı aslında o tarihlerde başlamıştır. Tanzimat dönemindeki bankerlik, belli bir ihtiyacın sonucu olarak doğar. Nedir bu ihtiyaç? Bugünkü vergi sistemimizi, maliyemizi düşünürsek, bütçemizde gelirler, giderler vardır. Yıl boyunca gelirlerimiz gelir, keza vergi mükellefleri yıl boyunca vergilerini öderler ve bir yıl perspektifle baktığımızda bunun bir yıl içerisinde üç aşağı beş yukarı dengeli bir şekilde dağıldığını görürüz, yani devletin gelirleri ve giderleri düzenli bir şekilde devam eder. Bu nedenle, belirli gelirler belirli giderlere tahsis edilir. Bu aslında tarım ekonomilerinde böyle değildir, çünkü tarım ekonomilerinde gelirler, tarımla bağlantılıdır; yani hasat dönemlerinde gelir elde edersiniz, oysa giderleriniz bütün yıla dağılmış durumdadır. Bu nedenle tarım ekonomilerinde, devletin gelirleriyle giderleri arasında birtakım dalgalanmalar olur. Bir evrede gelirlerinize mahsuben borçlanma gereği duyarsınız, bunlara belki borç dememek, avans demek gerekir, çünkü borç dendiğinde biz borçları orta ve uzun vadeli değerlendiririz. Oysa çok kısa, mevsimsel olarak alınan bir borç, avans olarak değerlendirilebilir. İşte bu avans gereksinimi, bir noktada Osmanlı'da belirli finansal yapılanmaların doğuşuna neden olur. Bu sırf Osmanlı için değil, hemen hemen tüm tarımsal ekonomiler için geçerlidir, yani devlet varidatının yetersiz kaldığı evrelerde, devlet bir şekilde borçlanır. Bu borçlanma mevsimsel olabileceği gibi daha da uzun vadeli olabilmektedir. O zaman mukataa dediğimiz başka bir tür borçlanma gündeme gelebilir ya da bir yöredeki üretken bir alanın gelirini uzun vadede devredersiniz. Bunun karşılığında bir bedel alırsınız. Tabii dalgalanan borçlanma sürecinin dışında bugünkü gibi etkin bankacılık sisteminin olmadığı bir evrede her türlü ticaret, aslında belirli para transferlerini gerektirir. Bu transferlerin yapılabilmesi için de poliçe dediğimiz birtakım araçların kullanılması gerekir. Bunlar için de belirli ölçüde bir finansal duruş gerekir, yani poliçe diyebileceğimiz bir alandır bu. Bütün bunlar aslında bir para ekonomisinin yoğunlaşması ile gündeme gelir, yani Osmanlı ekonomisi geçimlik bir yapıdan parasal yapıya geçtikçe, para ekonomisinin gerekli kıldığı uğraşlar gündeme gelir. Bu tür borçlanma gereksinimi aslında Osmanlı'nın klasik döneminden itibaren gündemdedir; çünkü Osmanlı gerçekten 16. yüzyıldan itibaren bütçesi açık veren bir imparatorluktur. Uzun süre bu tür açıkları gidermek için Osmanlı, kendine özgü birtakım yöntemler uygulamıştır. Yoğun bir şekilde uyguladığı yöntem, paranın vezin ve ayarını düşürmek, yani paranın içindeki kıymetli maden miktarını azaltmak, parayı daha ufak kesmektir. Bu tür yöntemlerle Osmanlı, zaman içerisinde bir tür senyoraj, yani paranın değişiminden kaynaklanan bir avantaj elde etmiştir, ama tabii bu hiçbir zaman yeterli olmamıştır; o yüzden Osmanlı devleti, belirli bir servet edinimine süreklilik kazandırmak için belirli borçlanma strüktürleri oluşturmuştur ki belirttiğim mültezimlik, mukataacılık bunun parçalarıdır. Bu tür bir yapı Tanzimat evresine kadar devam etmiştir. Tanzimat evresinde bunun yetersiz olduğu görülür, daha doğrusu, ölçekleri büyütmek gereklidir. Bütün bu olay, özünde Türkiye'de yeni bir toplumsal yapının da ortaya çıktığının kanıtıdır; yani birikim süreci, parasal ilişkilerin yoğunlaşması, belki Osmanlı'da orta katmanlar diyebileceğimiz, burjuvazi diye nitelendirebileceğimiz bir yapının da doğuşunu nitelendirir. 19. yüzyılda özellikle İstanbul'daki kent yaşamına, İstanbul'daki büyük mağazalara baktığımız vakit hakikaten bir burjuva yaşamının oluşmakta olduğunu görüyoruz, ki bir burjuva yaşamının oluşumunda birikim sürecinin çok önemli rolü vardır; hakikaten bir Osmanlı burjuvazisinden bahsetmemiz mümkündür ve bu da bu birikim sürecinin sonucu olarak gündeme gelir. Bunların içinde çok değişik Osmanlı anasırı vardır; yani Musevi, Ermeni, Rum, Levanten unsurların oluşturduğu bir cemaat söz konusudur ve hatta İstanbul'da, klasik İstanbul'u

oluşturan Haliç'in güneyi ile daha bir moderniteyi oluşturan Haliç'in kuzeyi iki ayrı düaliteyi oluşturabilecek niteliktedir.

Bankerlik müessesesini aslında sarraflık müessesesinin bir üst kademesi olarak nitelendirebiliriz, çünkü bankerlik sırf para meselesiyle uğraşmaz, aynı zamanda devlete borç verir. Bu uygulama 1854'e kadar sürer. 1850'li yıllar Türkiye tarihi için Kırım Savaşı böyle bir kırılma noktasını gündeme getirir. Kırım Savaşı ile birlikte Osmanlı, bundan böyle kısa vadeli borçlanmaya değil, uzun vadeli borçlanmaya yönelir ve borçlanma serüveni 1854'ten itibaren Kırım Savaşı ile başlar. Bu ilginç süreç, aslında bir noktada bankerlik müessesesinin lehine işlerken, başka bir noktada da bu müessesenin çözülmesine yönelik birtakım gelişmelere neden olur, çünkü borçlanma beraberinde bankacılık müesseselerinin de giderek Osmanlı'da yeşermesine neden olur. Gerçekten bu birikim süreci giderek bankacılık olarak teşekkül edebilirdi, olgunlaşabilirdi ve Türkiye'de çok daha farklı bir toplumsal çizgi oluşturabilirdi. Osmanlı yönetimi, Osmanlı bankerlerinin bankacılığa yönelmesine çok sıcak bakar, bu doğrultuda epey özendirici önlemler alır, ama Tanzimat reformları o denli köklü bir varidat gerektirir ki, bu gelir, aslında Osmanlı bankerlik sisteminde oluşamayan bir birikimdir ve bu nedenle de 1836'dan itibaren banka kurma girişimleri vardır. Bu arada Bank-ı Dersaadet, Banque de Constantinople gibi birtakım deneyimler görülür. İç sermaye ile, yerli sermaye ile oluşturulma çabasında olan özellikle 1840'lı yıllarda bu tür girişimler vardır, ama bu girişimlerin takıldığı nokta, 1848 devrimleridir. Gerçekten, bu birikim sürecine ket vuran faktörlerden biri 1848 devrimleridir ve bu devrimler, Bank-ı Dersaadet başta olmak üzere birçok finans kurumunu çıkmaza sokar ve Osmanlı'nın artık 1850'lerden itibaren bir banka kurmaktan başka çözümü olmadığı gözlemlenir. Dışardan gelen birçok teklif vardır. Bunlardan biri, Bank-ı Osmani kabul görür ve 1856'da, bildiğiniz gibi bir ticaret bankası olarak, İngiliz sermayesi ile kurulur. Daha sonra buna Fransız sermayesi de katılır. 1863'ten itibaren Osmanlı Bankası dediğimiz Bank-ı Osmani-i Şahane, Banque Imperiale Ottomane gündeme gelir. Aslında bu, bankerlik müessesesine önemli bir darbe vurur ama ilk önemli darbe, 1848 ihtilalleridir, ki özellikle poliçeciliğin çöküş evresini oluşturur. Ardından Osmanlı Bankası'nın gündeme gelişi, daha ehven koşullarda birtakım avansların devlete sağlanmasına, faiz hadlerinin daha düşük oranda oluşmasına neden olur, ama asıl darbe 1860'ların sonunda, özellikle 1870'lerin başında ve bizim büyük depresyon dediğimiz 1873'teki depresyonla beraber yaşanır. Bütün bunların ötesinde Osmanlı'da Tanzimat bankerliğinin önünü kesen, daha strüktürel nedenler vardır. Bunların başında kapitülasyonlar gelir. Kapitülasyonlar, Türkiye'de yerli sermayenin lokal birikiminin önünü kesen faktörlerden biridir. Kapitülasyonları daha çok dış ticaret bağlamında ele alır, dış ticaretin getirdiği serbestinin Osmanlı'yı olumsuz etkilediğini söyleriz. Burada da aslında tartışılabilir birtakım konular vardır; serbest ticaretin Osmanlı'nın lehine mi, aleyhine mi işlediği tartışılabilir. Yani bir tür sanayisizleştirme olayı mı gündeme geldi, yoksa farklı bir manifaktür olgusu mu? Ama asıl önemli olan, kapitülasyonların Osmanlı'da sermaye birikimini ve bankerlerin giderek çok daha geniş olanaklar sağlamalarını engelleyen yönü, finansal yapıdaki, özellikle vergi strüktüründeki olumsuz etkileridir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa strüktürüne baktığımız vakit, vergiler giderek dolaylı vergilere doğru gider, çünkü dolaylı vergiler çok daha esnektir. Giderek 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa ekonomilerinin bütçelerinde bir büyük şişme, büyüme görürüz ve bu büyüklüğü sağlayan dolaylı vergilerdir. Osmanlı Tanzimat ertesinde dolaylı vergiyi ihdas etme çabasıdadır ve bunun önünü kesen de kapitülasyonlardır; çünkü kapitülasyonlara göre Osmanlı'daki yabancılar vergiden muaftır. Bir taraftan Türkiye'deki üretici ya da tüccar veya herhangi bir şekilde iş yapan kişi vergi mükellefi olurken, yabancı tüccar ve benzerleri vergiden muaf tutulur. Bu yapı nedeniyle, aslında Türkiye'deki iç sermaye grupları birikim süreçlerini devam ettiremezler. Örneğin aşar dediğimiz toprak vergisi, ondalık vergidir. Aslında ondalık vergi olarak anılmakla birlikte,

sanıldığından çok daha yukarılara, % 60-70'lere ve hatta brüt malın % 70'ine fırlamıştır çoğu kez. O nedenle Cumhuriyet'in ilk yaptığı reformlardan biri, aşarı kaldırmak olmuştur. Tarımsal kesim bu kadar yüksek vergi verirken, Türkiye'deki yabancı şirketlerin verdikleri vergi oranı %1'in altındadır. Bunları bütçelerden izlememiz mümkündür. Gerçekten Osmanlı, temettü, gelir vergisi ihdas etmeye çalışmış, önu kesilmiştir. Patent vergisi ihdas etmeye çalışmış, önu kesilmiştir. Bütün bunlar Osmanlı'da içsel sermayenin birikimini önlemiş ve bu nedenle de bir şekilde bankerlik, ticaret veya endüstriyel gelişme önemli bir endüstriyel darbe almıştır ve bu kapitülasyonlar, yabancı tüccara, yabancı sermayeye bir avantaj sağlamıştır. Bu da Osmanlı'da içsel sermaye birikimini engelleyen nedenlerden biri olur ve devletin tek çözümü, bu süreç içerisinde dışarıya borçlanmadır; çünkü devletin giderek Tanzimat sonrası reform girişimleri önemli bir maliyet kapısı açmış ve bu giderleri karşılayabilmek için Osmanlı sürekli borçlanma gereksinimi duymuştur. Bu borçlanmanın sonucunda, bildiğiniz gibi 1870'teki dünya buhranının da üzerine gelişi ile birlikte 1875'te Osmanlı devleti bir şekilde iflas etmiş ve 1881'de de Düyun-ı Umumiye dediğimiz mali denetim gündeme gelmiştir. Kısacası, Osmanlı'da orta sınıfın gelişmesinde, güçlenmesinde bankerliğin çok önemli ama kısa ömürlü bir rolü olmuştur. 19. yüzyılın sonunda bankerlik, artık son derece marjinal bir uğraş niteliği taşımaktadır. Tabii bankerliğin gene bir noktada 1909'a, üniter bütçeye kadar kimi nezarete kısa vadeli borçlar ihdas ettiğini biliyoruz, ama bunlar, Osmanlı ekonomisine bütün olarak baktığımız vakit, son derece marjinal bir nitelik taşımaktadır. Kısacası, aslında ben size birkaç isim vereyim. Galata bankerlerinden söz ettiğimiz vakit, Tubini, Korpi, Baltazi, Stefanoviç gibi Negroponte, Poronyo, Alberti gibi önemli bir Levanten kesim vardır. Levantenler, bildiğiniz gibi, Ceneviz ve Venedikli birtakım tüccarların zaman içerisinde Osmanlı topraklarına yerleşmeleri ve Osmanlı topraklarında gayrimüslim topluluklarla evlenmeleri sonucunda oluşan bir toplumsal katmandır. Musevi Kamondo'dan söz ettik, Fernandez gibi birtakım bankerlerimiz vardır. Rum bankerlerimiz Mavrokordato, Zarifi, Zafiripulo, Vlasto ile birlikte, Köçeoğlu, Mısırlıoğlu gibi Ermeni bankerler söz konusudur. Aslında bunlar gerçekten Osmanlı'nın orta kesimi dediğimiz sınıfı oluşturur ve Osmanlı'da modernite kavramını önemli ölçüde işleyerek Osmanlı'ya getiren kesimlerdir. Bu modernite kavramında, modernite süreci içerisinde aslında başı çeken ve kent nosyonunu gündeme getiren Altıncı Daire'den söz edildi. Gerçekten Fransa'dan bir örnek olarak getirilen bu uygulamada bir kent kültürü oluşumunun nasıl dış faktörler tarafından engellendiğini görmemiz mümkün olabilir.

Naim Güleriyüz: Sayın Toprak altyapının bankerlerle ilgili olan kısmını çok veciz ve sarih bir şekilde tahlil ederek bize sundu. Acaba Kamondo'yu bütün bu bankerlerin içinde diğerlerinden ayıran bir özellik var mıydı? Diyebilir miyiz ki, Kamondo, kazandığı büyük servetin bir kısmını vergi olarak vermek mecburiyetinde değildi, ama hiç olmazsa yapmış olduğu hayırseverlik veya kentsel katılımıyla dolaylı olarak yine bu topraklara bıraktı!

Prof. Dr. Zafer Toprak: Hemen hemen bütün diğer bankerlerin de benzer filantropik uğraşları olduğunu görürüz. Okullara baktığımız vakit, aslında bunların hepsinin arkasında belli bir birikim var, o nedenle aslında bu tür birikim süreci de filantropiyi getiriyor kanısındayım. Bankerlik ve orta katmanların, mason localarının çok önemli bir rolü var. Bunları aslında daha derinine irdelemek gerektiği kanısındayım.

Prof. Dr. Nora Şeni: Sorunuza iki türlü cevap verebilirim. Biri, Zafer Bey'in de dediği gibi diğer cemaatlerin de kuvvetli bir filantropik aktiviteleri vardır, özellikle de Ortodoks Rumların. Bilirsiniz, Zoğrafyon Lisesi Zoğrafosların kurduğu bir lisedir. Zaption da Zapa diye bir Makedonyalının İskenderiye'de kazandığı paraları İstanbul'da okul kurarak filantropi yapma tarzıdır. Fakat, 1865-1868'lerdeki büyük Osmanlı borçlarında herkes büyük borç

verebilmek için sıraya girer ve Kamondoların gidiş sebeplerinden biri de budur, çünkü 1860'lardan itibaren Babıâli artık Galata bankerlerine rağbet etmez ve dışarıdan borç alır. Kamondolar da o zaman "Biz dışarıdan, dış bankacı olalım" diye giderler. "Madem ki siz dışardan alıyorsunuz artık parayı, biz de dışarı gidiyoruz; krediler madem ki dışardan geliyor artık, biz de dışarı gideriz!" durumu söz konusudur.

Naim Güleriyüz: Çok teşekkürler. Bu akşamki üçüncü konuşmacımız Prof. Dr. Edhem Eldem. İçinde bulunduğumuz bina, bir zamanların görkemli Osmanlı Bankası'ydı; Garanti Bankası birkaç sene önce satın aldığında, bu binanın ismi değiştirilmedi ve bina Osmanlı Bankası Müzesi adı ile devam ediyor. Böylece Osmanlı Bankası terminolojisi yaşamımızda devam etti. Osmanlı Bankası Müzesi'nin konsept ve kurgusunu gerçekleştiren, Prof. Dr. Edhem Eldem'dir. Kendisi 1989 yılından beri Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir. 1989 yılında tasnifine başlanan Osmanlı Bankası Arşivleri beş senede ancak tamamlanabildi ve akabinde 1997'den bu yana Eldem, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nin oluşturulmasında büyük, aktif bir rol oynadı. Küratörlüğünü yaptığı birkaç sergi Tarihten İzler, Osmanlı Bankası Arşivi, Nakden Tarih, Osmanlı'dan Günümüze Kâğıt Para, Bankalar Caddesi Sergileridir... Bugünlerde yine küratörlüğünü kendilerinin yaptığı *Dünden Bugüne Beyoğlu Galata* adlı sergisi söz konusu. Osmanlı Bankası'nın tarihi ile ilgili isimlerini burada sayamayacağım kadar, birçok kitabın yazarı olan Prof. Dr. Edhem Eldem, bu akşamki panelimize "Bir Modernleşme Süreci Galata" başlıklı sunuşu ile katılacak. Madem ki Galata bankerlerinden, Galata'da yaşamış bir aileden, Galata'nın simgesinden bahsediyoruz, o halde Galata'yı da tanıyalım.

Prof. Dr. Edhem Eldem: Teşekkür ederim. Kamondoların diğer isimlerden farkının ne olduğu tartışmasına müdahil olmak isterim. Bana göre farklarından biri, gitmiş olmalarıdır. Zoğrafoslardan, Baltazilerden, Zarifilerden söz edildi; bu ailelerin hepsi I. Dünya Savaşı sonunda oluşan açık bir savaş ve işgal durumuna kadar kaldılar. Bence önemli farklar var arada. Kamondoların filantropisinde ve kültürel modernite anlayışlarında da çok önemli bir fark söz konusu. Kamondoların işbirliği yaptığı Alliance Israélite, büyük ölçüde kolonyal bir proje, yani Paris merkezli, beyaz Musevinin daha az beyaz olan Museviyi bir medeniyet seviyesine çıkarması programıdır; dolayısıyla, nedense hep dışarıdan bakan bir projedir. Bu da tabii 1870'ten sonra, "Madem bizden borç almıyorsunuz, biz de dışarı gidip borç veririz" mantığı ile uyuşur. Oysa, Rum filantropisinde bu görünmez. Rum filantropisinde çok yoğun bir şekilde içeriden bir Rönesans yaratmak ve bunu yaratırken de Fransızca gibi bir yabancı lisan yerine Yunanca üzerinde yoğunlaşmak, yani kendine göre milliyetçi ama Atina'ya karşı koyabilen, İstanbul'u kendi şehri sayan bir tutum almak söz konusudur. Bu fark bence ilginçtir; üzerinde tartışılabilir, ama Rum nüfusun buradaki yerleşikliğinin kuvveti, sermayelerinin derinliği ve sosyal politik nüfuzlarının kendilerine göre çok daha güvenilir, kendilerini çok daha rahat ettirici olmasıyla, diğer taraftan Musevi sermayesinin ve Musevi varlığının aslında çok kuvvetli olmaması, dolayısıyla kendilerini çok daha sallantıda ve gitmek zorunda hissediyor olabilmeleri gibi bir fark olduğunu düşünüyorum.

Kamondolar'ın mekân üzerinde bir hâkimiyeti olmasa bile bir varlığı söz konusudur. Bankaların Kamondo hanlarında kurulmuş olmaları, mutlaka bir Kamondo hâkimiyeti anlamına gelmez. Eninde sonunda Kamondoların gelir kaynaklarından biri bankerlik veya bankacılık, diğeri de rant ve kira gelirleridir. Hakikaten başka banker ailesinde görülmeyen türden bir emlakleri vardır, ama burada da bir fark görülür. Rum bankerlere, hatta Ermeni bankerlere veya bankerlerin biraz daha aşağısında bir burjuvazi kesimine bakarsanız, onların yatırımlarının Galata'dan çok Pera'da olduğunu görürsünüz; hep bir adım öndedirler. Musevi cemaat aslında Galata'ya geç gelen bir cemaattir ve büyük ölçüde zaten bir boşalma

neticesinde Pera'ya doğru kayan ve burjuvalaşma, palazlanma sürecinde daha iyisini, daha modernini yaratmaya çalışan bir kesimin ardından gelip yaratılan boşlukları doldurmuştur. Bankerlerin 1863'ten sonra, yani Osmanlı Bankası kurulduktan sonra artık kâr edemedikleri, borç veremedikleri çok doğru değildir; aslında onlara en büyük darbe 1881 Muharrem Kararnamesi'dir; çünkü Muharrem Kararnamesi'nden önce bulunan çözüm yani 1879 Rüşm-ı Sitte İdaresi, büyük ölçüde yerli alacaklıların alacaklarını teminat altına almak üzere kurulu bir sistemdir. 1860'larda bütün istikrazları Osmanlı Bankası'nın kontrol ettiği düşünülmemeli; aksine Osmanlı Bankası çoğu istikrazdan yerli ve yabancı rakipleri tarafından dışlanmıştır; ancak 1870'ten sonradır ki başından beri iddia ettiği öncelik hakkını kullanabilir, Osmanlı istikrazlarına iştirak edebilir hale gelmiştir. O döneme kadar aslında Osmanlı Bankası, eli kolu bağlı bir şekilde, istediği türden bir kontrolü uygulayamayan ve istediği türden bir rolü oynayamayan bir kurum durumundadır ve bütün bu seneler boyunca ve özellikle de 1875'teki korkunç iflastan sonra harp dolayısıyla devletin Avrupa kredi imkânlarının kapanması yüzünden 1881'deki stabilizasyona kadar, 1875'ten 1885'e kadar on senelik süre içinde devlet büyük ölçüde kısa vadeli yüksek faizli yerli krediye başvurmak zorunda kalır. Osmanlı Bankası Arşivleri'nde bütün o bankerler görülebilmektedir; buna Kamondolar da dahildir ve faizler Osmanlı Bankası'nı bırakın, Avrupa piyasalarından o zamana kadar alınmış olan faiz oranlarının çok üstündedir, % 12-14-16 gibi faizler söz konusudur. Dolayısıyla bankerlerin, Osmanlı Bankası'nın gelişiyile rahatsız oldukları ve zorlandıkları doğrudur, ama gerçek manada bankerliğin bir bakıma iflas etmesi, sanırım 1881'deki o stabilizasyon ve bir normalleşmeye gidilmesiyle. Buradaki asıl problem şudur: Bu bankalar ve bankerler, devlete borç vermeye o denli alışmış ve bütün gündemlerini ona göre kurmuşlardı ki, Osmanlı Bankası'nın yapabildiği dönüşümü onlar yapamadılar. O dönüşüm neydi? Madem artık kârlı alan devlete borç vermek değildir, orada çok ciddi bir rekabet vardır, o zaman başka bir alana kaymanız gerekir; piyasaya kredi verirsiniz, ki buna güçleri yetmemektedir.

Osmanlı Bankası büyük ölçüde bunu yaptı; dış borçlar düzene girdikten sonra, oradaki komisyonunu rahat rahat almaya, ama bütün varlıklarını büyük ölçüde piyasaya yönelik kredi operasyonlarına, yatırımlara yöneltmeye ve orada müthiş bir kâr sağlamaya başladı. Bu alanda, bankerlerin rekabet edebilecek güçleri yoktu. Osmanlı Bankası'nın 80-90 şubesi, Paris ve Londra'daki sermaye desteği varken yerli bankerlerin yapabilecekleri ancak tekrar bir sarraflık veya köşe başı sarraflığı, maaş bonosu kırdırmak gibi çok ufak çaplı etkinliklere yönelmekti.

Modernite bir olgu olduğu kadar bir histir, yani moderniteyi çok net bir şekilde tarif etmek mümkün değildir; modernitenin belki de en ilginç tarafı, moderniteyi yaşadıklarını düşünen insanların algılayışlarıdır. Modernite ile gelenek arasındaki sınır çok aldatıcıdır ve bazen geleneksel zannettiğimiz bir şeyin içinde müthiş modern bir dönüşüm veya tersine modern gibi algıladığımız bir şeyin içinde geleneksel bir temel görebiliriz. Bana daha ilginç gelen illüzyondur; yani insanların bu olguları nasıl algıladığı, nasıl gördüğü. Ve bu aslında Galata örneğinde çok önemlidir, çünkü Galata tarihçiliğimizde olduğu kadar tarihimizde de müthiş bir mitolojiye sahip bir yerdir. Galata dendiği anda insanın zihninde Ceneviz, Frenk, kefare, meyhane, yani Osmanlı ne ise onun tersi, sanki karşı taraftaki, Haliç'in öbür tarafındaki şehrin bir aksisi, aynaya tutulmuş imajı gibi bir imge oluşur. Oysa eğer tarihe daha yakından bakarsanız, Galata'nın Osmanlı fethinden, 1453'ten itibaren sürekli bir şekilde İslamlaştığını, Osmanlılaştığını görürsünüz. Galata bir puthane, bir işrethane, bir Lut kenti gibi anlatılır. Bu, o yerin belirli bir imajı ile ilgili kendi kültürüne egzotik, değişik, garip vesaire gelen bütün imajları oraya yüklemektir. Bu arada Avrupa'dan gelen ve İstanbul'u gezen seyyah da aynı şekilde, o da ters bir egzotizmle Galata'ya gider; zaten Galata'da belirli bir yerde kalır ve Galata ona hiç ilginç gelmez, daha doğrusu ilginç gelen tek şey kiliselerin varlığı, çanlar

çalarken, kutsal cuma ayını kutlanması vesairesidir. Onun egzotizmi karşı yakada, İstanbul'dadır. İstanbul'a gider, orada Ayasofya'dan tutun Süleymaniye Camii'ne kadar yapıları tarif eder. Oysa, aslında Bereketzade Mahallesi'nden, yani şu anda olduğumuz yerden biraz Arap Camii'ne doğru beş adım atsa, aynı manzarayı orada da görecekler. Onu görmez, çünkü oraya girmez, çünkü orası ilginç değildir! Dolayısıyla Galata'nın yabancılığı, aslında büyük ölçüde bir icattır; sadece tarihçilerin değil, yaşayanların neredeyse yaratmış olduğu, özellikle edebî çevrelerde yaratılmış bir icat. Fakat 19. yüzyılda, kendi kendini doğrulayan bir kehanet gerçekleşir; 19. yüzyılda olanlar olur ve hakikaten Galata şimdiye kadar olmadığı, tarihinde belki ancak bir nüvesini oluşturmuş olduğu bir kimliğe kavuşur, Batı ve moderniteyle eşanlı bir mekân haline gelir veya getirilir. O zaman Osmanlılar, zaten kendi kültürlerinde gelişmiş olan o egzotizmi başka bir merhaleye taşırlar. Bir modernite tartışmasında, kendi köhnemiş İstanbul'larıyla gelişen ve moderniteyi temsil eden Galata ikilemini yaratırlar ve bundan itibaren kendi kültürel seçimlerini, kendi içlerindeki modernite-geleneksellik kavgası içinde mekân üzerinde taşımaya başlayacaklardır. Bunu biraz illüstre etmek için bir metin okumak istiyorum. Bu metin 1879 tarihinde Osmanlı Arşivleri'nde bulunan bir layiha, bir küçük rapor. (Saffet imzalı; Saffet Paşa olma ihtimali var.): "Nefs-i İstanbul şehri ile Galata ve Beyoğlu'nun gerek ebniye [binalar] ve gerek intizam cihetiyle farkı, pek ziyade göze çarpacak olup mesela Dersaadet'te kâgir olarak küçük ve büyük, pek adi surette yapılmış üç yüz adet hane mevcut ise, Galata ve Beyoğlu'nda kıymetli ve ekserisi müzeyyen [süslü] olarak birkaç bin hane mevcuttur. Ve Avrupa'nın ikinci ve üçüncü derecede bulunan şehirlerinde asar-ı medeniyetten olarak görülen şeylerin pek çoğu Beyoğlu'nda görülmekte olup, İstanbul'da ise bir küçük memlekette bile vücudu elzem olan otel denilen misafirhane bile bulunmadığından, Rumeli ve Anadolu taraflarında li-maslahatin [iş için] Dersaadet'e vürud eden eşrafü erkân Beyoğlu'nda kâin otellerde oturmağa mecbur olmaktadır. Ve böyle bir asr-ı medeniyette [1879] İstanbul sokakları hal-i zulmette kalıp [karanlıkta] halkın Çin'de olduğu gibi fenerlerle gezmesi ve Galata ve Beyoğlu'nun gazlarla tenvir olunmuş bulunması, ne surette calib-i nazar-ı dikkat olduğu malumdur."

Kendi şehrinin içinde, kendi problematiği olan bu Batılılaşma, gelişme, yenileşme gibi işleri tamamen mekâna taşıdı ve kendi şehri içinde köhnemiş Doğu ile gelişmekte olan Batı'yı ortaya çıkardı. 1850'lerde belediyeçilik, Altıncı Daire, 1873'te ilk atlı tramvay bu tarafta başlar Azapkapı'dan Tophane'ye doğru; 1875'te tünel işlerlik kazanır, ki o da bir dünya harikasıdır. Bunların hepsi çok önemlidir ve hakikaten bahsedilen "müzeyyen ve mücessem" binalar da mevcuttur. Devam ediyorum: "İstanbul'un bu hal-i harabiyeti ve Galata ve Beyoğlu'nun görülen mamuriyeti, o taraf ahalisinin sanat ve ticaret ve umur-ı sarrafiye ile meluf bulunmalarından [sanat, ticaret ve sarraflık yapmasından] ve İstanbul seknesinin [sakinlerinin] memurin ve ketebe ve hademedden bulunup [memurlar, kâtipler ve hizmetliler; hademe derken devlet dairesinde hademe demek istemiyor, devlet hademesi], bir sınıfının dahi birtakım sanayi ve ticaret-i hasise ile meşgul olmamalarından başka esvaba isnad olunamaz." Burada bir çözümleme de vardır, yani bütün mesele bu tarafta kapitalizm, öbür tarafta ise bürokratik otoritaryanizmin olmasıdır, "çünkü hidmet-i devlette bulunan memurin ve hademe, ancak maaş-ı muhassasalarıyla taayyüş edebilecekleri cihetle [maaşlarıyla ancak kıt kanaat geçindiklerinden] öyle kâgir ve mükellef hane, bina ve inşasına muktedir olamayacaklarından ve içlerinde bir suret-i gayr-i meşruada seeten hal hasıl etmişleri bulunsa dahi [yani gayr-i meşru bir şekilde bu işlere bulaşmış olan birisi olsa dahi] ol makulelerin daire-i iktidar-ı zahirileri [görülen iktidarları] haricinde mükellef ebniye inşasına cesaret edemeyecekleri gibi la yüsmen ve la yegani kabilinden olan sanayi ve ticaret-i hasise ashabı dahi temettuat-ı cüzileri ile geçinmekte ve ekserisi sermayelerini yiyerek izhar-ı iflas eylemekte olup..." Bunlar memur takımıdır, eğer bir şeye girişirlerse, onu da böyle üçkâğıtla yaparlar ve bir sermayeye dönüştürmekten acizdirler. Halbuki, köprünün öte cihetinde

bulanların birçoğu “Kıymet-i hakikiyeleri na-malum olan [gerçek kıymetleri belli olmayan] emtia-yı ecnebiyye [yabancı mallar] üzerine külliyyetli temettü [kâr] ilave ederek anların beyü fûruhtuyla [alım ve satımıyla] kesb-i servet eylemekte ve diğer bir sınıfı dahi umur-ı sarrafiye vesair sanayi-i nefise ile iştigal eylemekte olduklarından, her birerleri kâgir haneler bina ve inşa ettirmektedir. İslam takımının bu yola dökülmemelerinin sebeb-i müstakili bu nevi ticaret için bilinmesi lazım gelen elsine-i ecnebiyyenin tahsiline adem-i rağbetleri...” Bir de bu adamlar yabancı lisan da bilmezler, dolayısıyla gelişemezler fikri hakim...

19. yüzyılda bütün Batı’daki oryantalistlerin söylediği şeyi, Saffet isimli bu zat, (bildiğimiz Saffet Paşa da olsa), olduğu gibi benimseyip tekrarlar ve kendi mekânında gördüğü bu ikileme uygulayarak bütün bir çözümlenmeye gider. Teklif ettiği şey ilginçtir: “Avrupa’da bir müessese vardır, bu tür durumları halletmek için o da Kredi Fonsiye [Crédit foncier] denilen bir şeydir.” Hakikaten devletin ekonomik bir devrim yapıp bu işi ele almasını ve bir türlü sermaye birikimini beceremeyen İslam takımının her ne kadar fahiş kârlarla elde edilse bile eninde sonunda semere, çalışma sonucunda olan bu birikimden ilham almasını, bunu kendi alanına uygulamasını istiyor, yani aslında istediği İstanbul’un Galatalaşmasıdır. İlginç olan şu ki, biraz geç de olsa, yapılan bu oldu; Jön Türk döneminde otuz sene sonra aslında biraz daha radikal bir şekilde tam olarak bu yapılmaya çalışıldı; yani yabancı sayılan Gayrimüslim sermayenin mümkün merteye zora sokulması sağlandı. 1908’den sonra kurulan bankaların hepsinin amacı, eninde sonunda devletin az çok güdümü altında, hükümetin kontrolü altında bir sanayileşme ve gelişme aracı olarak, şimdiye kadar yerli yabancı ellerde olan sermayeyi ve kredi imkânlarını artırmaktı. İstanbul şehrinin özellikle 1908’den sonra, ama daha Hamid döneminde bile gelişmesine bakarsanız, Saffet Bey’in teklif ettiği bir sürü şeyin gerçekleştiğini görürsünüz. Galata Surları 1864’te yıkılır ve bu tamamen bir belediyeçilik ve modernleşme hareketidir; yani o dönemlerde “Surlarımız ne güzel, onları koruyalım” türünden nostaljik cümleler yoktur. Kimse de itiraz etmez ve o sayede Büyük Hendek, Lüleci Hendek, Küçük Hendek caddeleri ve Galata’yı modern yapan unsurların çoğu ortaya çıkar. 1908’den kısa zaman sonra, sanıyorum 1910 civarında Jön Türkler İstanbul surlarının yıkılmasını teklif ederler, ancak ömürleri vefa etmez; harp mani olur, alıcı çıkmaz. 1900’den itibaren Sirkeci ve Eminönü’nden yukarı doğru çıkıldığında, şehirleşmeye bakarsınız, aslında Galata ve Beyoğlu’ndaki mimari tarzların, yapı düzenlemesinin bir taşması söz konusudur.

Modernite ve mekân meselesi üzerinden, bu modernitenin algılanışının hem var olan bir gerçek tezahürünün ama diğer taraftan algılanışının ve buna verilen, atfedilen kıymetin neticesinde, bu şehir üzerinde müdahalenin ne gibi şekiller alabileceğini ve aslında belki de şehre çok müdahale etmiş olduklarını söylediğimiz Kamondolar veya başka emlak sahiplerinden çok daha bilinçli olarak, çok daha radikal bir şekilde bir gelişmeye yol açtığını söyleyebiliriz; çünkü eninde sonunda Kamondoların yaptığı, mevcut olan alan içinde emlak satın almaktı. Doğrudan doğruya şehrin görüntüsüne müdahale azdır, Kamondo emlaklerinin dağıtımına bakarsanız, bütün Galata’da vardılar ve hatta Şişhane’ye kadar uzanan yerlerde Kamondo apartmanları görebilirsiniz; Kamondo binalarının çoğu aslında gayet geleneksel yapılardır, mesela Gül Kamondo Han, aslında tam döneminin neoklasik üsluba geçmeden önceki Osmanlı han yapısının bazı özelliklerini taşıyan bir yapı halindedir. Dolayısıyla modernite ve mekân üzerinde düşünmenin ve özellikle dönemi yaşamış olan ve mekânı algılamış olan insanların fikirlerinden hareketle bu meseleye bakmanın ilginç olabileceğini hatırlatmak istedim. Teşekkür ederim.

Naim Güteryüz: Çok teşekkürler. Kamondolardan başladık, Kamondoların dönemindeki bankacılık veya bankerlik müessesesinin tarihçesini ve bu müessesenin yok olmasını oluşturan sebepleri gördük. En son olarak da bütün bu senaryonun içinde cereyan ettiği mekân

olarak Galata'yı ve Galata'nın kentin diğer mahalleleriyle olan tarihsel sfireç karşılaştırmasını yaptık.